

Ceyhun Daməd oğlu Bağirov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ceyhunbagirov1997@gmail.com

ANTİKLİNAL VƏ MONOKLİNAL ACİNOHUR-CEYRANÇÖL ALÇAQDAĞLIĞI MORFOSTRUKTURLARIN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *morfostuktur, morfostuktur, yarıqan, qob, tirə, çay dərələri, terraslar, çay şəbəkələri, relyef, endogen və ekzogen proseslər*

Features of development and formation of morphostructures in Ajinohur-Jeyranchol lowland Summary

The topic is the formation and development of morphostructure in the Acinohur-Jeyranchol lowlands and the changes that have taken place or are taking place here. The relief forms formed in the Acinohur-Jeyranchol lowland are studied with the help of a number of geographical means, including Geographic Information Systems (GIS) and other geographical means. It should also be noted that the impact of these landforms on agriculture in the Ajinohur-Jeyranchol lowlands is analyzed.

The development of morphostructures creates favorable conditions for the formation of interconnected landforms.

Key words: *morphostuktur, morphostuktur, ravines, goby, tires, river valleys, terraces, river area, relief, endogenous and exogenous processes*

Giriş

Müxtəlif və rəngarəng təbiəti ilə seçilən Acinohur-Ceyrançöl alçaqdağlığının da relyefi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, aparılan tədqiqatlar bura da müxtəlif relyef formalarına rast gəlinir. Bunlara misal olaraq: yarıqanlar, qobular, dərələr və s.

Coğrafi vasitələrin köməyi ilə (atlas, xəritələr, CİS və s) ərazinin relyefi əyani yolla öyrənilir. Aparılan tədqiqatlar burada relyef formasının mürəkkəb olduğunu müəyyən etmək olur. Xüsusi ilə seçilən morfostrukturlar bura da relyefin mürəkkəb olduğuna qənaət verir. Bununla belə relyef formasının mürəkkəb olması bura da kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərir. Həmçinin tikintinin inkişafına da təsir edir. Eyni zamanda relyef şəraitə xüsusi ilə də morfostrukturlar endogen və ekzogen proseslər nəticəsində dəyişilir və bu da ərazinin təbii şəraitinin dəyişməsinə o cümlədən də təsərrüfata təsir edir. Baş verən dəyişmələr coğrafi vasitələrin köməyi ilə ətraflı şəkildə öyrənilir.

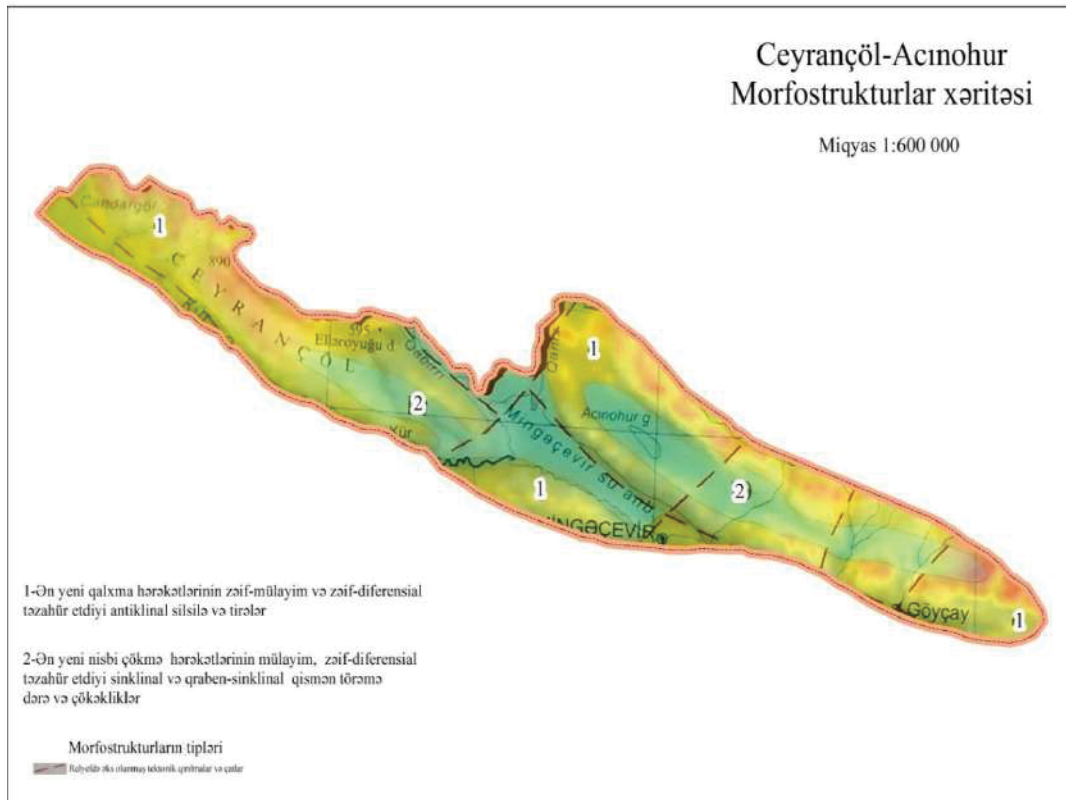
Əsas hissə

Acinohur-Ceyrançöl alçaqdağlığının müxtəlif dərəcədə parçalanmış dağ yamaclarında formalaşan morfostrukturlar və morfostrukturlar rəngarəng landşaft kompleksləri ilə, xüsusilə düzənlik yarımsəhralarının dağ yamacları boyunca şaquli davamını təşkil edir. Alçaqdağlığın yarımsəhra landşaftının inkişaf etdiyi ərazilər yüksəklik diapozonlarında 50-200 m-lə 300-400 m mütləq yüksəkliklərdə inkişaf edib, Ceyrançöl dərəsilə (qərbdə) Dəhnəçay dərəsi (şərqdə) arasını əhatə edir. Acinohur-Ceyrançöl alçaqdağlığının mərkəz hissəsində hamarlanmış morfostrukturlarda, alçaq tirələrdə Dəhnə çayı ilə Ceyrançöl dərəsi arasında yarımsəhra kompleksləri daha geniş sahəni tutur. Qabırır və Ceyrançöl dərələri boyu landşaft kompleksi enli (5-6 km) zolaq şəklində Eldaroyuğu tirəsinin ətəyinə kimi davam edir. Landşaft kompleksinin arealı Quyuqençi–Gürzundağ xəttindən qərbdə və Qanıx çayının mənsəbindən şərqdə daralıb bilavasitə Quyuqençi – Ortaqış tirəsinin və Xocaşen dağının suayırıcı ilə sərhədlənir. Orogeomorfoloji şəraitlə əlaqədar olaraq alçaqdağlığın nisbətən dik yamaclarında, yarımsəhra kompleksi həmçinin Acinohur çökəkliyinin dibində, eyniadlı gölün kənarlarında 108 m-lə (sahil xətti) 140 m mütləq yüksəkliklər arasında formalaşmışdır və alçaqdağlığın quruçölləri ilə təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etmişdir. (1)

Acinohur- Ceyrançöl alçaqdağlığında Arid-denudasion relyef formaları bütün ərazilərində inkişaf etmiş və çox kəskin məhəlli və regional fərqləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu komplekslər qüvvətli parçalanmış, daşlı, qayalı dağ yamaclarında, quru iqlim şəraitində inkişaf etmiş kserofit ağac və kol formasiyalarından ibarət xüsusi zona təşkil edir (2)

Bununla belə aparılan kosmik tədqiqatlar nəticəsində Acinohur-Ceyrançöl alçaqdağlığına aid kosmik şəkillərin dəşifrələnməsi materiallarının interpretasiyası əsasında ərazinin müasir ortamiqyaslı morfostrukturlar

xəritəsi tərtib olunmuşdur. Morfostrukturların təhlili ilə tərtib edilən xəritələrin üzərində aparılmış iş tədqiq olunan ərazinin aerokosmik fotosəkillərinin toplanması və onların deşifrə etmə materiallarının analizi ilə başlanmışdır. Analiz olunan kosmik fotosəkillərdə müxtəlif rəng və tonlarla təsvir olunan sahələrin sərhədləri müəyyən edilmiş, ayrılmış areallar ətraf ərazilərlə, mövcud relyef xəritəsi və ədəbiyyat materialları ilə müqayisə olunaraq onların spesifik xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. (3)

Şəkil 1. Acınohur-Ceyrançöl alçaqdağlığında morfostruktur xəritəsi

Xəritədən göründüyü kimi Acınohur-Ceyrançöl ərazisində 2 tip morfostrukturlar formalaşmışdır:

1. Ən yeni hərəkətlər nəticəsində formalaşan və qalxmaların zəif və zəif-mülayim təzahür etdiyi antiklinal silsilə və tirələr. Bunların əksəriyyəti relyefin kəskin denudasiya məruz qalmış Acınohur, Axarboxar, Bozdağ, Çobandağ silsilələrində yaranan alçaq dağlar və hamar yaylalardır.

2. Ən yeni nisbi çökmə hərəkətlərinin mülayim və zəif təzahür etdiyi sinklinal törəmə dərə və çökəkliklər. Bunların əksəriyyəti yastı dibli, zəif parçalanmış çökəkliklərdən, dağarası alçaq, hamar düzənliklərdən ibarətdir. Ətraf dağlıq ərazilərdən aşınma materialları bu çökəkliklərə gətirilərək onun səthini xeyli qabarıq şəkllə salır. (5)

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, öyrənilən arid ərazi şəraitində fotosəkillərdə əks olunan arealların tonu və konturu əsasən relyef səthinin parçalanmasının xarakterində olan fərqlərlə və geoloji quruluşla sıx əlaqədə olan mikrorelyeflə müəyyən olunur. Landşaft xəritəsinin və profillərin tərtibi prosesində aşkar olunmuşdur ki, müəyyən torpaq və bitki təzahürləri relyefin bu və ya digər elementinə və onu təşkil edən çöküntü komplekslərinə uyğun gəlir. Aero və kosmik fotosəkillər əsasında tərtib olunan bu landşaft xəritəsi təbii şəraiti öyrənmək üçün əyani vəsaitdir və bir neçə ildən sonra təkrar çəkilmiş kosmofotosəkillərin deşifrə etməsi əsasında tərtib olunan landşaft xəritəsinin müqayisəsi əsasında müəyyən vaxt ərzində həmin ərazinin təbii şəraitində və landşaftında baş verən dəyişikliklər haqqında düzgün fikir söyləmək mümkündür. (4)

Acınohur-Ceyrançöl ərazisinin relyefi morfoloji xüsusiyyətlərinə və mütləq yüksəkliyinə görə alçaqdağlıq və düzənliklərdən ibarət olub, onları aerokosmik şəkillərdə xarakterizə edən rəng tonuna görə bir-birindən kəskin seçilir; düzənlik ərazilər açıq tonla, dağlıq ərazilər isə tünd tonla təsvir olunur. Dağlıq sahə yamacların səmtindən və parçalanma dərəcəsiindən asılı olaraq müxtəlif işıqlanma dərəcəsinə malik olduğundan yaxşı işıqlanmış və kölgəli sahələrin növbələşməsi səciyyəvidir. Kosmik şəkillərdə dağ tirələri, dağdaxili çökəkliklər, düzənliklər, platolar və onları kəsin parçalayan erozion formalar (dərə, yarıq və s) daha yaxşı müəyyən olunur. Lakin ortamiqyaslı kosmik fotosəkillərdə kiçik relyef formaları daha zəif əks

olunur. Rəngli kosmik fotosəkillərdə nisbi yüksəkliyi və meyilliği çox olan ərazilərdə denudasiya prosesləri intensiv inkişaf etdiyindən formalaşmış çılpaq yamaclar boz və açıq boz rəngdə təsvir olunur. (5)

Acınohur-Ceyrançöl alçaqdağlığında iqlimin aridliyi ilə əlaqədar olaraq burada çay şəbəkəsi nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Çay dərələri öz dinamik inkişafı ilə əlaqədar olaraq aerokosmik şəkillərdə adi gözlə yaxşı görünərsə də, onların xarakteri, morfoloji və morfometrik əlamətləri barədə fotosəkillərin stereoskopik analizi sayəsində daha dolğun materiallar almaq mümkündür. Çay yataqları, dərələri fotosəkillərdə ən aydın seçilən elementdir. Lakin yataqda axımın olmadığı və zəif olduğu şəraitdə ərazi relyefinin ümumi analizinə əsasən çay dərəsi və yatağı barədə müəyyən məlumat almaq mümkündür. Ərazinin relyefi fotosəkillərdə yamacların ekspozisiyasının yaratdığı kölgələr sayəsində hiss olunur və buna görə də yamaclar aerokosmik şəkillərdə müxtəlif ton alır. (4)

Aerokosmik fotosəkillərdə dağlıq və düzənlik relyefi öz parçalanma dərəcəsinə, orada gedən proseslərə və s. görə müxtəlif tonlarda yaxşı seçilsə də, bilavasitə dağlıq relyef isə müxtəlif ekspozisiyalı yamacların şərtləndirdiyi kölgələr sayəsində əks olunduğundan o fotosəkillərdə müxtəlif tonlar yaradır. Kəskin intensiv parçalanmış relyef formalarında kölgənin yuxarı sərhədi onun aşağı sərhədinə nisbətən daha kiçik parçalanmaya malikdir. Hamarlanmış relyef formalarında əksinə kölgənin aşağı sərhədi daha kəskindir. Aerokosmik şəkillərdə relyefin hamar formalarında işıqla kölgənin sərhədi dairəvi formaya malik olub tonların bir-birinə tədrici keçidləri sayəsində zəif olunur. Aerokosmik şəkillərdə əks olunan çay dərələrinin sərhədini və sahəsini müəyyən etmək üçün dolayı elementlərdən də istifadə olunur ki bunlardan biri də bitki örtüyünün bu şəkillərdəki təsvir tonudur. Onun tünd tonu adətən ərazinin alçaq səthlərinə, açıq ton isə relyefin yüksək sahələrinə xasdır. Lakin bu əlamət bitki örtüyünün zəif inkişaf etdiyi sahələrdə, o cümlədən tədqiq olunan ərazidə etibarlı deyildir. Dağlıq relyef şəraitində çay dərələrinin öyrənilməsi zamanı bilavasitə çayları müşayiət edən dağlıq relyef formalarına xüsusi fikir vermək lazımdır. Bu şəraitdə dərələrin əsas deşifrəmə əlaməti kölgə, şəkil forması və strukturasıdır. Çay yataqlarının fotosəkillərdə müəyyən olunmasında onlara xas olan əsas əlamət girintili-çıxıntılıqdır ki bu da onları ətraf obyektlərdən əsaslı surətdə fərqləndirir. Dağlıq relyefin şəkillərdə təsvirinin ümumi görünüşü açıq və tünd tonların kəskin hüdudlanan sahəsinin növbələşməsindən ibarətdir.

Morfostruktur və morfoskulpturların təhlil edilməsində torpaq örtüyünün böyük rolu olduğu məlumdur. Aerokosmik şəkillərdə torpaq örtüyünün deşifrənməsi bir sıra birbaşa və dolayı əlamətlərə əsasən aparılır. Torpağın birbaşa deşifrənmə əlaməti dedikdə, onun şəkillərdə əks olunan tonu, fototəsvirin cizgiləri, konfigurasiyası və konturların sahəsi başa düşülür. Onun dolayı deşifrəlmə əlamətlərinə isə relyef, ərazinin geoloji quruluşu, bitki örtüyü və landşaftın mədəni elementləri daxildir. (3;4)

Deşifrəlmə zamanı torpağın fototəsvir əlamətlərindən başqa ərazinin təbii şəraiti (coğrafi mövqeyi, makrorelyefi) və aerokosmik şəkillərin texniki şəraiti nəzərə alınmalıdır. Torpaq örtüyünün deşifrənməsinin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o müxtəlif horizontlara və müəyyən genetik quruluşlu profilə malik olan təbii obyekt kimi aerokosmik fotosəkillərdə əks olunmur. Belə ki, aero və kosmik fotosəkillərdə yalnız torpağın üst horizontu görünür. Bütün torpaq horizontları öz mənşəyinə görə qarşılıqlı əlaqədə olduğuna görə onun üst horizontunun xüsusiyyəti torpağın bütün genetik mənsubiyyətinin təyin olunması üçün indikator əlaməti ola bilər. Həmçinin aerokosmik şəkillərdə bitki ilə örtülü sahələrdə torpağın səthi əks olunmur və buna görə də belə sahələrin təsviri bitki və torpaq örtüyünün qarşılıqlı təsirlə yaranır. Bitki örtüyü zəif əksətdirmə qabiliyyətinə malik olduğundan bəzən torpağın indikasiyası zamanı kömək etmir. Şumlanmış sahələrin və bitki örtüyünün seyrək inkişaf etdiyi ərazilərin aerokosmik şəkillərində torpaq örtüyünün yalnız bir xüsusiyyəti-səthin rəngi əks olunur. Buna görə də tədqiq olunan ərazinin əksər sahəsinin torpaq örtüyünün birbaşa deşifrəlmə əlaməti ya tam yoxdur, ya da çox az miqdardadır və torpağın genetik xüsusiyyətinin deşifrənməsində ikinci dərəcəli rola malikdir. Buna görə də tədqiq olunan ərazidə torpaq örtüyünün deşifrənməsi əsasən dolayı yolla aparılır: bu vaxt bilavasitə aerokosmik şəkillərdə əks olunan və bizə məlum olan landşaft komponenti ilə torpaq arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqəyə istinad edilir. Aerokosmik şəkillərin ümumi geomorfoloji və geoloji məsələlərinin deşifrənməsinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki relyefin və geoloji quruluşun xüsusiyyətlərinin aerokosmik şəkillər üzrə öyrənilməsi metodikası hələlik çox zəif işlənmişdir. (2)

Nəticə

Aparılan tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki Acınour-Ceyrançöl alçaqdağlığında relyef bir – birləri ilə qarşılıqlı sürətə əlaqədardır. Belə ki bir relyef formasının hansısa birinin dəyişməsi digərinin də dəyişməsinə səbəb olur. Bu da digər proseslərə təsir edir.

Bununla belə kosmik şəkillər ərazidə relyefin öyrənilməsi üçün istifadə edilib və nəticədə morfostrukturların onların formalaşması və inkişafı üçün böyük perspektiv imkanlara sahib olduğu sübuta yetirilib.

Mofrostrukturların ərazidə yayılması nəticəsində müxtəlif relyef formalarının yaranmasına və inkişafına təsir etmişdir və edir də.

References

1. Mikayilov AA, Study of the effect of relief on the formation of the landscape of the Jeyranchol-Ajinohur foothills (with the application of aerospace images) // Baku; 1982
2. Museyibov M.A. Physical geography of Azerbaijan. Baku: Maarif Publishing House, 1998, 400 pages.
3. Budagov BA, Garibov YA The main directions of anthropogenicization of natural landscapes. Constructive geography of the Republic of Azerbaijan. Baku: Elm Publishing House, 2000, pages 159-165
4. Dzharullaev A.Sh., Geoecological assessment of eroded soils of winter pastures of Azerbaijan (Adzhinoursky massif) Baku, 2015,134 p
5. Khalilov H.A. Geomorphology and environment. Baku European Publishing House, 2020,488 pages.

Rəyçi: prof.E.Nuriyev

Göndərilib: 16.04.2021

Qəbul edilib: 21.04.2021